

Андрій Качор

**МИХАЙЛО І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ
НА СЛУЖБІ НАУКИ Й СВОГО НАРОДУ***
(В 50-річчя смерті світової слави економіста
і кооперативного діяча)

ВСТУПНІ ЗАВВАГИ

П'ятдесят літ тому, 21 січня 1919 року, відійшов у вічність найбільший український, світової слави, вчений економіст, соціолог і великий теоретик кооперації, один із головних основників Всеукраїнської Академії Наук, перший голова її Соціально-Економічного Відділу, декан Правничого Факультету Українського Університету в Києві, перший Генеральний Секретар Фінансів Української Народньої Республіки в 1917 році, голова Ради Українського Центрального Кооперативного Комітету, автор багатьох економічних праць, оригінальних економічних теорій, який належав до цієї невеликої групи видатних і заслужених людей, що клали, або кладуть основи під розбудову різних секторів нашого національного життя, допомагаючи своєму народові дійти до вершин на релігійному, політичному, науково-культурному, або економічному полі і за це відтак нарід буде їм пам'ятники, пише про них монографії та передає їхні імена нащадкам до історії, як приклад до наслідування.

До таких славних і дуже рідкісних постатей серед нашої суспільності, а заразом чомусь мало спопуляризованих, належав проф. Михайло І. Туган-Барановський, що ціле своє життя служив економічно-суспільній науці, якій віддав всі свої розумові й вольові сили, відриваючись часто від своїх особистих справ, жертвуючи для неї свою наукову кар'єру, щоб тільки боронити найвище людське та Боже право, належне кожній людині, право на свободу, на вільну волю, змагаючи до повної соціальної і економічної справедливості.

* Накладом Української Вільної Академії Наук. Серія: Українські вчені; за ред. М.І. Мандрики. – Ч. 16. – Вінніпег, 1969. – 26 с.

© Андрій Качор, 2015

ISSN 0320-4421. Історія нар. госп-ва та екон. думки України. 2015. Вип. 48.

Ця скромна згадка, у формі короткої статті-розвідки, яку УВАН видає окремою відбиткою, в серії «Українські вчені», має за завдання пригадати нам цю нашу велику постать у науковому світі, переглянути його велику наукову спадщину та спонукати його колишніх молодших друзів, ще живучих, або його колишніх вихованків-студентів до написання і видання окремої джерельної монографії про М.І. Туган-Барановського, який довгі роки був прикрасою і гордістю та сильним «стовпом» не тільки нашої, але й світової економічно-політичної науки.

А поки що, хоч побіжно, спробуймо накреслити силует цього великана економічної науки.

ПЕРШІ РОКИ ЖИТТЯ І ПРАЦІ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

Михайло Іванович Туган-Барановський народився 21 січня 1865 року в селі Сольонім, на Харківщині, в дворянській родині. Рід його батьків виводився від давніх татарських поселенців на Білорусі, а український рід по матері, походив із Полтавщини.

Не маємо, на жаль, докладних даних про його особисто-родинне життя. Знаємо тільки, що дитячі роки малий Михайлик провів на Слобожанщині. Відтак учився в київській і харківській гімназіях, а іспит зрілості склав у чернігівській гімназії. У 1888 році Михайло І. Туган-Барановський закінчив свої університетські студії на правничому і природничому факультетах Харківського університету; в тому ж самому часі склав він державні іспити на московському університеті також на природничому і правничо-економічному факультетах.

У його «Політичній Економії», що вийшла друком у 1927 році в Празі, подано його короткий життєпис, у яким читаємо, що він ще на шкільній лавці, в середній школі, відзначався надзвичайними здібностями та великим розумом. Як гімназист він захоплювався філософією, зокрема німецьким філософом Кантом, якого вплив відбився на його світогляді.

Спершу М.І. Туган-Барановський живо цікавився природничими науками, які завзято студіює на вище згаданих університетах. Пригадаймо собі, що в тому часі був дуже модний дарвінізм, що став основою модерних наук природознавства, зокрема біології і який полонив також Туган-Барановського.

Згодом М.І. Туган-Барановський дає перевагу економічним наукам, якими вже потім займався ціле своє життя і в яких він

здобув собі світове ім'я. Про цю його працю маємо коротку згадку в різних енциклопедіях світу, маємо про нього згадку і в «Українській Радянській Енциклопедії» том 14, стор. 582, де зазначено, що він був одним з провідних «легальних марксистів», які очолювали ревізію економічного вчення Маркса в Росії і що він свою діяльність закінчив у таборі українських буржуазних націоналістів, у якому був у добі революції в 1917 році міністром фінансів націоналістичної Української Центральної Ради. Довшу згадку про М.І. Туган-Барановського маємо в «Історії Українського Кооперативного Руху» д-ра І. Витановича, що появилася накладом Т-ва Української Кооперації в Нью Йорку 1964 року, звідки беремо деякі інформації про нашого вченого.

Щоб краще зрозуміти наукові зацікавлення М.І. Туган-Барановського, мусимо тямити, що він народився і зростав у другій половині XIX століття, тобто в тому часі, коли ввесь науковий світ у науці політичної економії стояв під сильним впливом марксизму, що був до певної міри наче доповненням у науці природознавства другого тоді модного напрямку, відомого нам під назвою дарвінізму.

І так, як праця Ч. Дарвіна (1809–1882) п. н. «Походження видів шляхом природного добору», що появилася в 1859 році, зробила просто революцію в науці біології, так і праця Карла Маркса (1818–1883), а зокрема його «Критика політичної економії» (1859) і його «Капітал» (1867) та теорія про додаткову вартість, не згадуючи вже про «Комуністичний Маніфест» (1848) його ж і Ф. Енгельсового авторства, зробили справжню революцію в світовій науці філософії та політичної економії.

У філософії воно виявилось у формі т. зв. Діалектичного матеріалізму; а поширений знову ж діалектичний матеріалізм на вчення суспільних явищ довів до створення т. зв. історичного матеріалізму. Діалектичний і історичний матеріалізм – це філософсько-світоглядова основа сучасного комунізму. В науці політичної економії марксизм виявив себе під назвою т. зв. «наукового соціалізму», що його створили К. Маркс і його найближчий співробітник Ф. Енгельс (1820–1890).

Одночасно проти матеріалістичного марксизму виступила ціла низка філософів і економістів; в теоретичній науці політичної економії найсильнішим противником марксизму виявила себе т. зв. психологічна, або австрійська школа економістів, з її найголовнішим репрезентантом Карлом Менґером на чолі. Ця школа спро-

стовувала й заперечувала «непомилність» марксістських економічних «законів», або особливо опрокидувала її теорію вартости (цінности) і надвартости у продукції нових господарських дібр.

Щойно на тому тлі стане нам зрозумілим, чому молодий М.І. Туган-Барановський спершу так завзято студіював природознавство, зокрема дарвінізм, а щойно пізніше звернув свою увагу на політичну економію, яку теж студіював від основ. Він вивчив дуже докладно класичну школу економістів (Сміта, Рікарда, Мальтуса), пізнав її противників з національної і соціалістичної школи, але найбільше його цікавили науковий соціалізм-марксизм і його опоненти, тобто психологічна школа економістів. Марксизм, що був дуже модним у тодішній Росії, полонив нашого вченого найбільше і тому не диво, що М.І. Туган-Барановський скоро стає головним представником і лідером т. зв. легального марксизму у російській науці політичної економії. Одначе науку К. Маркса він сприймав критично, по своєму й тому стає зрозумілим, чому він до сьогодні не удостоївся якогось вирізнення в науці комуністичної політичної економії, а як згадують його, бо важко цілком його «промовчати», то обов'язково з додатком, що він належав до опортуністичної групи економістів, яка намагалася спростовувати марксістську теорію класової боротьби і став апологетом капіталізму...

Але погляньмо на наукову працю М.І. Туган-Барановського.

М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ЯК ЕКОНОМІСТ-НАУКОВЕЦЬ

Найбільше слави в цілому світі принесла Туган-Барановському праця п. н. «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини і вплив на народне життя», яка появилася російською мовою в 1894 році.

Названа праця, зокрема її видання німецькою мовою 1901 р. п. н. «Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England» спопуляризувала ім'я М.І. Туган-Барановського в цілому науковому світі. За цю працю одержує він у 1894 р. ступінь магістра політичної економії і нею розпочинає свою наукову кар'єру. Його запрошують викладати політичну економію в Петербургському університеті та запрошують у співробітники таких поважних журналів **як** «Новое Слово» (1897) і «Начало» (1899).

В економічній науці М.І. Туган-Барановський був один із перших, що ясно і послідовно від студіювання господарських криз

перейшов до студіювання кон'юнктуральних циклів у цілому, створивши окрему власну теорію, яка мала тоді великий вплив на хід думок багатьох сучасних йому економічних теоретиків, зокрема тих, що займалися дослідженнями господарської кон'юнктури, тобто сукупності ознак, що характеризують стан капіталістичного господарства в певний період часу: рух цін, процентів, курсу цінних паперів і заграничної валюти, дивіденди від різних акцій, висоти продукції, висоти заробітної платні, тощо.

У своїй праці про «Промислові кризи» Туган-Барановський доводить, що проблема криз може бути задовільно розв'язана лише на ґрунті правильної теорії ринків. І тому він у своїй теорії криз створює теж і власну теорію ринку, яка нагадує дещо теорію французького економіста Жан Батіста Сея, який твердив, що «кожний продукт матиме тимбільше покупців, чим більше росте кількість інших продуктів», а також нагадує в дечому теорію марксистів, що не споживчі потреби ринку, а нагромадження капіталу визначає розміри суспільної продукції.

«При пропорційному розподілі суспільної продукції – каже М. Туган-Барановський – суспільний попит і суспільна пропозиція перебувають у рівновазі, наскільки б не скорочувався споживчий попит суспільства». Однак капіталізм, як господарська система, не має жадної контрольної організації для розподілу суспільної продукції і через те капіталістичні підприємства завжди зустрічають для себе великі труднощі щодо збуту своїх товарів. Звідси характерна риса капіталістичного господарства: боротьба за ринки збуту».

«Ринок завжди – говорить він – є малим для капіталізму не тому, щоб споживачів було занадто мало для того капіталістичного продукту, але тому, що пропорційний розподіл виробництва цілковито неможливий при умовах капіталістичного господарства і зближення до такої пропорційності капіталізм досягає з великим трудом, шляхом ... криз та знищення поодиноких підприємств, що розрослися понад міру...».

Коротко кажучи, згідно з теорією проф. Туган-Барановського, періодичність ритмічних кон'юнктуральних хитань зумовлена внутрішніми економічними причинами, при чому ці причини не лежать зокрема ані в продукції, ані в обміні, ані в розподілі суспільного доходу, тільки в цілій структурі капіталістичної системи господарства.

Сьогодні ця проблема є темою праць і студій найкращих економістів світу, але основою тих праць і студій є також і перші праці нашого великого земляка.

Праця про «Промислові кризи...», як ми вже згадували, відкрила двері нашому землякові на університетську катедру в Петербурзі, де він від 1895 року став доцентом і читав лекції з політичної економії.

У 1898 р. М. Туган-Барановський опублікував перший том своєї великої праці п. н. «Російська фабрика в минулому й сучасному», у якій зібрав багатющий матеріал до історії російської промисловости. У цій праці він пробує дослідити закономірність розвитку російської промисловости, яка зачинається з часів Петра I, якому вдалося прищепити у російській державі мануфактурне виробництво за допомогою різних заходів, а зокрема при допомозі... примусу. Він доводить, що не зважаючи на господарську відсталість Росії, в західних європейських країнах велика промисловість до часів винаходу парової, ткацької і прядільної машини поширювалася дуже поволі, в тому ж самому часі в Росії справа малася цілком інакше. Петро I, подібно як за наших часів Сталін, насильно приписав сотні і тисячі робітників із числа т. зв. державних селян (кріпаків) до мануфактурних фабрик і таким чином розвинув промисловість Росії до великих розмірів, бо на кінець царювання Петра I в Росії нараховували 233 мануфактурні фабрики. Ці приписані, або куплені від дідичів мануфактурними власниками фабрик селяни, утворили окрему клясу робітників, яких прозвано пізніше «посесійними» робітниками, і вони творили неподільну частину мануфактурних російських підприємств впродовж цілого XVIII століття. Щойно в XIX стол. ця форма посесійної мануфактури, під впливом нових технічних винаходів і подувом європейської «весни народів», зникає і на це місце приходить до праці добровільний робітник.

Проф. М.І. Туган-Барановський, у цій же праці, показує також, як попри буйний розвиток бавовняної промисловости в Московщині (Ярославська, Володимирська і Костромська губернії), в районі Петербурга і також частково в прибалтійських краях та в Польщі, в Україні промисловість ніяк не розвивалася, бо український ринок був завалений московськими виробами. Україна тоді, як і тепер, була здебільшого тільки постачальником сировини до... московських фабрик. В Україні щойно з кінцем XIX стол. починає

розвиватися вугільна і залізна промисловість в Катеринославщині і в Донецькому басейні.

Не входячи в деталі цієї великої студії М.І. Туган-Барановського, треба тільки ствердити, що за цю працю він отримав титул доктора політичної економії і великий розголос у російському науковому світі.

Одначе М. Туган-Барановський мав і труднощі на дорозі своєї наукової кар'єри. Бо хоч після магістерського ступеня його запрошують до державного петербургського університету викладати політичну економію, і хоч рік пізніше стає він доцентом на цьому ж університеті, і хоч здобуває титул доктора з широкими можливостями професорської наукової праці, не маючи поважнішого конкурента у цій ділянці науки, то рівночасно реакційні політичні чинники та консервативна професура, того ж таки університету, налякала сміливих виступів професора Туган-Барановського, його об'єктивної аналізи економічних відносин царської Росії, що, на їх думку, «підважувало» тодішній царський режим і тому рішили його усунути з катедри державного університету. Їм не подобалися його неблагоннадійні політичні погляди, його вільнодумність, яку він зацеплював своїм студентам і вони добилися того, що з наказу царського міністерства освіти М. Туган-Барановського звільняють з посади професора державного університету в Петербурзі.

Це одначе не зломало нашого земляка. Він мав уже своє ім'я в науковому світі, він мав і приятелів і тому його зараз запрошують викладати політичну економію на економічному факультеті Петербурзької Політехніки та в Комерційному Інституті, а також одержує катедру кооперації в Московському Вільному Університеті ім. Шанявського, де працює він аж до бол. революції в 1917 році.

Проф. М.І. Туган-Барановський вертається і на державний петербурзький університет і перебирає катедру політичної економії, але аж у 1905 році, в часі революції, одначе знову недовго він там вдержується, бо із зростом реакції його в 1911 р. вдруге позбавляють можливості продовжувати наукову працю на державному університеті.

Не зважаючи на труднощі, які мав Туган-Барановський у своїй університетській праці, він, як твердять його студенти, був дуже любленим професором.

– «Мабуть всі, що студіювали до першої світової війни в петербурзькому університеті – пише один з його студентів – пам'ятають його лекції, які відбувалися в безмежно великій актовій

залі університету, яка була заповнена слухачами довго перед початком лекції...».

– «М.І. Туган-Барановський своїм трошки глуховатим, але милим голосом читав свої лекції про абстрактні питання політичної економії – пише далі цей студент – або переходив на актуальні питання дня, зокрема спинявся на аграрному питанні, яке пробував тоді розв'язати Столипін (який своєю реформою хотів перетворити селянство Росії в класу земельних власників – прим. А. К.). Лекції свої він читав живо і хвилююче. Ніхто із студентів не чув від нього нецікавої лекції. Сам він не робив ніяких заходів, щоб створити поміст близькості між собою і студентами, але ця близькість існувала сама собою».

«Він був скромний – читаємо там далі – і вільний від усяких етикет, був близький кожному...».

«На університеті тоді (1909–1911) існував кружок політичної економії. Ним керував сам професор особисто. Взагалі М.І. Туган-Барановський ставився до своїх обов'язків дуже уважно і акуратно приходив на всі сходи кружка. Сам кружок економістів був дуже популярний в університеті. Сходи відбувалися раз у тиждень. На сходинах читали реферати на економічні теми, які відтак усі спільно обговорювали. Як керівник і як голова проф. Туган-Барановський був дуже вільнолюбним і поблажливим...».

ДЕЩО ПРО ЙОГО ЕКОНОМІЧНІ ТЕОРІЇ

М.І. Туган-Барановський працював як науковець, теоретик-економіст, дуже інтенсивно і його заслуги як ученого економіста дуже великі. Його ім'я в науці політичної економії поставлено побіч найвизначніших імен світової економічної науки. Його праці, його економічні теорії-доктрини, внесли багато нового світла в світову скарбницю науки про народне господарство і тому імени Михайла І. Туган-Барановського ніхто поминути не може, хто серйозно студіює економічні науки сьогодні, чи буде їх студіювати в майбутньому.

Проф. Туган-Барановський перевірював, аналізував і досліджував майже всі проблеми політичної економії і висліди тих студій зібрав і оформив у праці п. н. «Основи політичної економії». Ця праця вийшла московською мовою трьома виданнями ще до 1914 року. Її перевидано в перекладах на німецьку й інші європейські

мови теж кількома накладами. За цю працю він одержав від Російської Академії Наук велику премію імені Грейґа.

Одною з перших його економічних теорій у цій книжці це його «Схема історичного розвитку народного господарства». Він критично розглядає всі попередні схеми розвитку народного господарства, а зокрема німецьких економістів Фрідріха Ліста, Бруна Гільдебранта і Карла Бюхера, а також дуже тоді популярного Карла Маркса. Туган-Барановський опрокидує думку, що господарський розвиток людства можна механічно впхати в якусь загальну схему.

Як знаємо Ф. Ліст намагався довести, що господарський розвиток людства мав п'ять етапів: мисливський, пастуший, хліборобський, хліборобсько-мануфактурний і хліборобсько-мануфактурно-торговельний; Б. Гільдебрант бачить три етапи того розвитку: натуральне, грошове і кредитове господарство, а найбільш поширена схема К. Бюхера бере за основу господарського розвитку обмін товарами, а саме: доба замкненого домашнього господарства, міське господарство і народне господарство. Марксистично знову ж бачать у господарських взаєминах людства такі фази: первісну родоплемінного комунізму, рабовласницьку, фєвдальну, капіталістичну, соціалістичну й майбутню комуністичну.

Проф. М. Туган-Барановський виводить свою власну теорію і ділить всі існуючі досі періоди розвитку народного господарства на дві соціально цілком відокремлені групи, які існували в докапіталістичній і капіталістичній добі та існуватимуть в соціалістичному періоді, а саме: *гармонійні і антагоністичні системи господарства*.

Не входячи в деталі цієї системи, не займаючись її аналізом чи критикою, подамо на цьому місці тільки її схему, яка зводиться до того, що в групі гармонійних господарств, проф. Туган-Барановський бачить:

1. *Первісне господарство*, яке не знало приватної власності на засоби продукції і майже не знало обміну.

2. *Товарове (мінове) господарство* дрібних самостійних продуцентів – це в першу чергу мінове господарство середньовічних ремісничих цехів.

3. *Майбутнє соціалістичне господарство*, покищо ніде практично не здійснене, в якому засоби виробництва (продукції) належатимуть широким масам продуцентів на базі визнання економічної рівноправності всіх членів суспільства.

Групу антагоністичних господарств Туган-Барановський поділяє:

1. *Рабське господарство* (старинного і нового світу – прим. А. К.), в якому робітник є власністю посідача засобів продукції (тим посідачем-власником може бути й держава – прим. А. К.).
2. *Кріпацьке*, при якому власник засобів продукції має право власності на працю робітника і 3. *Капіталістичне*, в якому робітник є формально вільний, але позбавлений засобів продукції, економічно примушений працювати на користь власника цих засобів.

Проф. М.І. Туган-Барановський підкреслює, що його класифікація охоплює всі періоди господарського розвитку в минулому аж до перспектив майбутнього і базується тільки на соціальному відношенні людства, що особливо має й повинно цікавити кожного економіста.

Гармонійна система відзначається тим, що в ній нема визиску людини людиною. І навпаки, в антагоністичній системі цей визиск існує, в будь якій формі, бо тут суспільство поділяється принайменше на дві групи, з яких одна має силу й владу і старається підпорядкувати собі другу групу, роблячи з неї часто-густо просте знаряддя свого господарства.

Другою головною і новою в економічній літературі теорією М.І. Туган-Барановського була його *теорія вартости* (цінності), яку він широко розробив у своїх «Основах політичної економії». Він не погоджується з визначенням теорії вартости попередніми видатними економістами класичної школи, зокрема Адама Сміта, що надавав вартості два поняття, ужиткову і обмінну вартість, чи Давида Рікардо з його теорією трудової вартости; він сильно «підважує» т. зв. суб'єктивістичні теорії вартости, якої головним репрезентантом можна уважати австрійського економіста К. Менґера з його табелею граничної корисності, а також оспороє теорію вартости й надвартости К. Маркса.

Він не відкидає ні об'єктивної, ні суб'єктивної теорії вартости, бо вони хоч мають свої мінуси, але мають і плюси. На думку М. Туган-Барановського обидві теорії вартости, об'єктивна й суб'єктивна, в супереч поширеному погляді, себе не виключають, а навпаки, вони себе тільки доповнюють. Він наводить на це багато аргументів і доказує, що в господарському процесі продукції треба розрізняти: *абсолютну вартість*, якою є праця витрачена на продукцію певного господарського предмету і *релятивну*

вартість, якою є всяка цінність, що розглядається не як мета, але як засіб для придбання другої цінності.

М. Туган-Барановський обстоює *дуалістичну теорію вартості* (цінності), над якою тут не будемо спинятися, бо теорія цінності є досі найскладнішим питанням політичної економії, що його визначні економісти розглядають біля 200 років і не можна сказати, що вони в цьому питанні знайшли якусь однозгідність.

М. Туган-Барановський розробив також основну проблему металевих і паперових грошей і в цьому питанні видав навіть окрему розвідку п. н. «Гроші». Він вніс багато нових критичних думок в економічну теорію *суспільного розподілу*, а зокрема основну розробляє питання заріркової платні, доказуючи, що висота заробітної платні не залежить виключно від одного фактора – *продуктивності праці*, але й від соціального законодавства, технічного поступу, а також від організованої сили власників капіталу, ринків збуту випродукованих продуктів і багато інших чинників.

Туган-Барановський, всупереч Марксові, відділяє проблему суспільного розподілу від теорії вартості, наголошуючи більше вплив суспільного фактора, підкреслюючи кількакратно, що не тільки продуктивність праці впливає, як я вже згадував, на висоту заробітної платні, але й навпаки, висота заробітної платні робітників має вплив на продуктивність їхньої праці.

Під кінець свого життя, в 1918 р., М.І. Туган-Барановський написав українською мовою популярний підручник «Політичної Економії», з метою запізнати широкі кола нашої суспільності з найважливішими економічно-політичними проблемами, які треба знати й своєчасно та вміло треба розв'язувати, бо від розв'язки соціально-економічних проблем часто-густо залежить доля життя-буття держави.

Проф. М. Туган-Барановський дав своєму народові, в часі горячого змагу за свою державність, книжку, яка до сьогодні є дуже актуальна і заповняє хоч у деякій мірі ті браки, які були, і є до сьогодні в нашій економічній літературі.

Видання цієї праці появилася вже по смерті автора, в 1919 році, в Києві, накладом «Дніпросоюзу», а до нас дійшло у перевиданні Українського Громадського Фонду в Празі у 1927 році, в редакції д-ра Карла Коберського.

СОЦІАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ В ПРАЦЯХ М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО

М.І. Туган-Барановський в науку політичної економії впровадив дуже багато корективів соціального змісту.

Він був одним із тих, що основно перевіряв усі соціалістичні теорії, до Карла Маркса включно. Він студіює і нові соціалістичні теорії, за винятком московського комунізму, бо на це не мав ще часу, і всі свої міркування та основну критику марксизму висловлює у своїй окремій праці п. н. «Шукання нового світу». Він бере в оборону перед марксистами т. зв. соціалістів-утопістів, які на його думку, хоч і мали нереальний підхід до життя, однак вони мали високу ідею та шляхетні бажання шукати способів, як дійти у суспільному житті до ідеалу справедливості. Свої думки на цю тему він висловив у працях «Теоретичні основи марксизму», «Соціально-економічні ідеали наших днів», а зокрема в цілій низці праць на кооперативні теми, про що буде мова окремо.

Обговорюючи проблему рабства в різних часах і в різних народів, М.І. Туган-Барановський дає цікаву характеристику московського рабства, а саме: ... «Російське рабство в основі різнилося від рабства хоча б в Америці, або рабства стародавнього світу тим, що коли в Америці рабами були люди іншої раси – негри, а в старинному світі більшість рабів теж була з людей інших націй, то в російській державі раби і їх пани належали до одного й того самого народу (підкреслення – А. К.), і через те увесь жах і вся несправедливість поневолення людини людиною...».

Знову ж розглядаючи проблему поділу суспільства на різні суспільні класи, які формуються звичайно на основі спільних суспільних і економічних інтересів, М. Туган-Барановський подає цікаву характеристику політичних робітничих партій, які прагнуть захищати інтереси робітників, тобто перебрати на себе ролі професійних робітничих союзів, а саме: «Суто клясових партій ніколи не було й не буде з такої простої причини: класи – це спільність інтересів, а партії – спільність думок. Приналежність до якоїсь класи визначається всіма умовами життя людини, а принадлежність до якоїсь партії – тільки її думками. Люди з різними економічними інтересами можуть мати подібні думки в цілому ряді питань і через те партія неминуче переливається поза межі класи».

А далі М. Туган-Барановський доводить, що «суто клясова партія – це внутрішня неможливість». І тому «політична партія – на його думку – не придатна до оборони пролетарських інтере-

сів». Чому? – питаєте. Він дає ясну відповідь: «всяка партія передбачує керманчів і кермованих, провідників і натовп; парламентарне представництво (робітників – пр. А. К.) стоїть занадто далеко від маси робітників для того, щоб безпосередньо підлягали її контролі. Парламентарна діяльність вимагає такого рівня освіти, який звичайно робітникам недоступний. Через те управління партією природно зосереджується в руках людей, які або цілком нічого спільного з пролетаріатом не мають і своїми економічними інтересами належать до буржуазії, або виходців з пролетаріату, які цілком порвали зв'язки з умовами життя пролетаріату (як напр. сьогоднішні володарі Кремлю – прим. А. К.)».

Не розглядаючи ближче всіх соціалістичних і комуністичних теорій, які М. Туган-Барановський докладно проаналізував, наведемо тільки його поділ цих теорій на дві окремі групи, які в свою чергу діляться на окремі підгрупи, а саме: соціалізм, як перша група, розпадається на централістичний, корпоративний, федералістичний і анархістичний, а комунізм, як друга група, може бути централістичний, федералістичний і анархістичний. Сам Туган-Барановський, в молодості марксист, згодом еволюціонує в бік ідеалістичного світогляду неокантіанців. Ця еволюція проводить його до зацікавлення кооперацією.

М. ТУГАН-БАРАНОВСЬКИЙ ІДЕОЛОГ І ТЕОРЕТИК КООПЕРАЦІЇ

М.І. Туган-Барановський – це учений і професор, який ніколи не відмежовувався від щоденного життя, але все шукав правди того життя, пробував розв'язувати всякі суспільні болячки даного часу, а зокрема болючі питання сучасного несправедливого господарсько-політичного порядку в світі. Він пробував знайти морально-етичні основи для буття людини і тому, хоч у молодому віці був завзятим соціалістом-марксистом, то згодом проходить еволюцію поглядів і щораз більше схиляється в бік ідеалістичного світогляду та доходить до висновку, що легковаження чи виключення етичного моменту на шляху поступу людства до кращого і справедливішого суспільного ладу – не доведе людей до намірної мети.

Ця еволюція поглядів нашого ученого економіста приводить його до ґрунтовних студій, нового ще тоді, кооперативного руху, який почав свій переможний похід з малого англійського містечка Рочдель і який захопив майже цілу Європу та інші частини світу,

не поминаючи українських земель, де став засобом до економічного відродження нашого народу.

М. Туган-Барановський скоро стає одним із найвидатніших мислителів-ідеологів кооперації і суспільного солідаризму, а його «Соціальні основи кооперації», що вийшли трьома виданнями ще до часу першої світової війни в Росії, стали настільною книгою всіх кооператорів світу, бо книга ця була зараз же переложена на всі майже європейські мови, від німецької, англійської і французької почавши, а на польській скінчивши. Українське, трохи скорочене видання, підготував ще сам автор у 1918 році, яке появилось заходами «Дніпросоюзу» в 1919 році в Києві, а відтак другим накладом вийшла книжка у Львові, у 1936 році, накладом Ревізійного Союзу Українських Кооператив, п. н. «Кооперація, її природа та мета», під редакцією д-ра Карла Коберського, великого звеличника професора Туган-Барановського.

У цій своїй праці М. Туган-Барановський робить глибоку аналізу цілого кооперативного руху, подає цілком нову дефініцію кооперативного підприємства, тобто кооперативи як такої, у відрізненні від поняття кооперації як цілого суспільного руху. Він звертає увагу на відмінний (від капіталістичного підприємства) характер кооперативного доходу, а також подає нову оригінальну класифікацію кооператив, збиваючи цілком класифікацію німецьких теоретиків Г. Кауфмана і Ф. Штаудінґера та московського теоретика А. Миколаєва. В основу своєї класифікації він поставив знову суспільний принцип, поділяючи кооперативний рух на дві групи: «кооперативи в області володіння» і «кооперативи в області праці». До першої групи зараховує кредитові, споживчі, будівельні, закупочні та збутові кооперативи, а до другої кооперативи для заробітку, продукційні артілі, кооперативи праці та виробничі кооперативи (артілі).

Подаючи історію кооперативного руху, від Роберта Овена та рочдельського товариства починаючи, основніше спиняється на міщанському типі кооператив Германа Шульце-Деліча та селянському типі Фрідріха Вільгельма Райфанзена і щойно тоді докладно з'ясовує сучасний стан кооперації, робить натиск на її соціальне значення та вказує на її остаточну мету. А ця мета, за М.І. Туган-Барановським така: погодити соціалістичні ідеї з капіталістичною дійсністю, тобто кооперація в сучасному суспільстві має характер соціального компромісу. З одного боку кооперація ставить собі за завдання оборону працюючих, боротьбу з капіталізмом у всіх його

проявах – торговельному, грошово-кредитовому і промислового – і цими ознаками кооперація наближається до соціалізму. Але з другого боку кооперація боротьбу з капіталізмом веде його власними засобами. В тому й сила кооперації, бо вона твердо стоїть на ґрунті сучасної господарської системи, а навіть бере від капіталістичного світу вироблені ним форми і методи організації господарських підприємств, надаючи їм тільки іншого, власного вже, змісту.

Туган-Барановський стверджує, що кооперація є щось більше ніж компроміс, хоч не заперечує її компромісового характеру. Вона має свій ідеалістичний світогляд. «Ідеалістичне натхнення керівників світової кооперації кидається в вічі – пише він – найбільш поверховному глядачеві. Тисячі й тисячі кооператорів перенялися вірою, що кооперація відкрила для людства чудесні золоті перспективи, що нова форма господарства принесе з собою загальне поєднання, загальну гармонію й розв'язання всіх протиріч сучасности».

«Кооперативний рух – каже він далі – є єдиним у своєму роді суспільним рухом нашого часу, перенятим в найбільшій мірі етичним ідеалізмом і чистим надхненням».

Що ж в такому разі в кооперації стоїть вище компромісу? – виринає питання. Кооперація має свій кооперативний ідеал – відповідає М. Туган-Барановський.

Що ж тоді є тим кооперативним ідеалом, тобто яка остаточна мета кооперації як суспільного руху?

М. Туган-Барановський переконаний, що кооператори всього світу переняті високим соціальним ідеалізмом, готові жертвувати своїми еґоїстичними інтересами, щоб кооперація стала найвищою формою суспільної організації, яку ми, люди, можемо собі тільки уявити. «Все суспільство – каже він – повинно стати кооперацією, бо ... мета кооперації йде в безконечну дальчінь...» визволити людину від всякого визиску другою людиною, а замість визиску в основу людських відносин поставити співпрацю й взаємну самопомогу.

Крім теоретично-наукової праці в ділянці кооперації, М. Туган-Барановський пробував дещо зробити й практичного. Приїжджаючи час до часу в Україну – він мав свою посілість на Полтавщині – брав участь у працях Полтавського Земства, пробував організувати по селах Полтавщини кооперативи, однак в практичній

кооперативній роботі він міг найбільше служити своїм розумом і пером.

Згадаймо, що він довгі роки співпрацював із Ст. Петербурзьким Відділом Комітету для Сільських Ощадно-Позичкових Товариств, що постав з ініціативи ліберальних, переважно земських, діячів з метою пропагувати та організувати кредитові установи по селах тодішньої російської імперії. Там майже впродовж 30 років зосереджувалися організаційні справи кредитової кооперації цілої Росії. Ця установа від 1881 року видавала свої бюлетені та різні видання, а від 1906 року «Весник Кооперации», що його редагував проф. М. Туган-Барановський.

Він відтак живо цікавився кооперативним рухом, який себе самостійно оформив на першому і другому Кооперативному З'їзді та брав активну участь у Третньому Всеукраїнському Загально-Кооперативному З'їзді, що відбувся 26–29 травня 1918 року в Києві. Підготував і скликав цей історичний з'їзд Тимчасовий Центральний Український Кооперативний Комітет, що його очолював відомий кооператор, а згодом професор кооперації, Борис Мартос. Головою Президії цього з'їзду був проф. М. Туган-Барановський.

На цьому З'їзді М. Туган-Барановський, своїм авторитетом, підтримав резолюції Політично-Економічної Секції негайно зірвати з російською грошовою системою і створити власну українську валюту.

Від самих початків свого побуту в Україні, тобто від 1917 року, М. Туган-Барановський включився зараз у громадсько-політично-економічну працю. Ми бачимо його в провіді Тимчасового Центрального Українського Кооперативного Комітету, він же голова Ради ЦУКК, де одночасно він був головою Редакційного Відділу Коопцентру, який видавав від липня 1918 р. репрезентаційний ідеологічний журнал п. н. «Українська Кооперація», а від жовтня того ж року ще й неперіодичний «Бюлетень», у якому поміщувалися відомості про працю самого «Коопцентру», його Відділів і різних Комісій, які працювали тоді інтенсивно над різними статутами, правильниками, обіжниками, тощо.

Він також викладав на Вищих Кооперативних Курсах у Києві, а разом з проф. Б. Мартосом і проф. К. Мацієвичем склав першу програму «Кооперативного Інституту», який пізніше названий був його іменем.

УКРАЇНСТВО М.І. ТУГАН-БАРАНОВСЬКОГО І ЙОГО ПОЛІТИЧНО-НАУКОВА ПРАЦЯ В ДОБІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ

М. Туган-Барановський хоч довгі роки перебував поза Україною і писав свої праці московською мовою, вважав себе українцем і за такого себе мав до кінця свого життя. Він час до часу приїжджав в Україну, зокрема дуже любив Полтавщину і втримував зв'язок з організованою українською громадою. На цьому місці варто підмітити його співпрацю з проф. М. Грушевським, який перед першою світовою війною почав видавати, широко заплановану, енциклопедію українознавства російською мовою п. н. «Украинский народ в его прошлом и настоящем»: М. Туган-Барановський погодився бути редактором частини присвяченої народному господарству України.

Свою українськість проф. М.І. Туган-Барановський заманифестував навіть публічно, у 1915 році, на початку першої світової війни, на сторінках «Украинской жизни» в Москві, що її редактором був С.В. Петлюра.

З вибухом революції в Росії 1917 року М. Туган-Барановський, як багато інших наших політичних і військових діячів, повертається в Україну і зараз же включається в відбудову української державності.

В періоді Української Центральної Ради був деякий час в Генеральному Секретаріаті (уряді) секретарем, тобто міністром фінансів, – головою уряду був тоді В. Винниченко. Відтак, при зміні урядів, знову його просили бути міністром, але він відмовлявся, мовляв, як оповідає один з його студентів, з боку здається, що міністри мають велику владу і незалежність. В дійсності вони не мають ні сили, ні незалежності і тому М. Туган-Барановський волів всеціло віддати свої сили науці і кооперації.

За часів гетьмана Павла Скоропадського він є одним із головних співорганізаторів Української Академії Наук, в Києві і Київського Державного Українського Університету. Як знаємо, в червні 1918 року, з доручення міністра Освіти М. Василенка була створена окрема Комісія для вироблення закону для створення Української Академії Наук у Києві. Головою Комісії призначено академіка Російської Академії Наук, Вол. Ів. Вернадського; членами були проф. Д. Багалій, проф. Х. Вовк, проф. М. Грушевський, проф. М. Кащенко, проф. Б. Кістяковський, проф. Й. Косоногова, проф. А. Кримський та інші, а також проф. М. Туган-Барановський.

Академія була відкрита 14 листопада 1918 р. і того ж самого дня проголошено першу листу академиків і на цій листі, у Відділі соціальних наук, був проф. М. Туган-Барановський – в катедрі теоретичної економії. Президентом Академії призначено проф. В. Вернадського, а головою третього Відділу Академії, тобто Відділу Соціальних Наук, призначено М. Туган-Барановського.

У цьому Відділі з проф. Туган-Барановським співпрацювали такі українські економісти, як проф. Володимир Косинський, визначний знавець аграрних справ довоєнної Росії, Константин Воблий, один з кращих економістів, статистик і фахівець з економічної географії, проф. Федір Щербина, один з перших дослідників общинно-артільних форм первісної кооперації, Л. Яснопольський, проф. К. Мацієвич, В. Тимошенко, С. Веселовський і багато інших.

Проф. М. Туган-Барановський був також у групі ініціаторів петровлення Київського Українського Народного Університету, наказом міністра Освіти 1 липня 1918 року, на Київський Державний Український Університет з чотирьох факультетами: історично-філологічним, фізично-математичним, правничим і медичним. Як подає проф. Д. Дорошенко у своїй історії, наказом міністра освіти, М. Василенка, з днем 1 липня 1918 р. на правничому факультеті іменовано штатним ординарним професором Михайла І. Туган-Барановського, б. ординарного професора Петроградського Університету, доктора політичної економії з катедри політичної економії. А 14 серпня того ж року був виданий другий наказ, яким проф. М. Туган-Барановського іменовано деканом правничого факультету.

В тому самому часі він організує, при допомозі Т-ва Економістів, яке сам створив, «Консульські Курси» та «Український Адміністративний Інститут», які мали підготувати для молоді української держави практичних робітників у вищій державній службі.

Коли зважити, що це все він робив в часі «бурі й революції», в часі, коли кожний шукав захисту для свого життя, то висліди його праці треба подивляти.

РОДИННО-ПРИВАТНЕ ЖИТТЯ ТА ОСТАННІ ДНІ ЖИТТЯ НАШОГО ВЧЕНОГО

Про родинне життя проф. М. Туган-Барановського майже нічого не знаємо. Один з його студентів так про це пише: «Родинне життя Михайла Івановича складалося щасливо, гарно й цікаво. В

хаті панувала атмосфера тихого, безжурного, здавалося, щастя... Але це було дуже коротко...».

«Родинний спокій не міг бути повним спокоєм – пише цей сам студент – бо за стінами маленького будинку на Скобельській вулиці ревів гураган політичних пристрастей...».

М. Туган-Барановський хворів на серце і лікарі приписували йому якнайбільший спокій. Радили йому виїхати десь далеко, далеко від людського гамору...

І тоді він погодився виїхати, на настирливі прохання уряду Директорії, як експерт від фінансових справ з Українською Надзвичайною Дипломатичною Місією до Парижу.

З дому виїхав з цілою родиною – на жаль не знаємо ні імени його дружини, ні імен його дітей. Виїхав, вже хворий з підвищеною температурою, в дні 20 січня 1919 року. Щоб скоротити дорогу, учасники Місії рішили їхати поїздом до Одеси, а звідси кораблем до Марселі, а далі вже до Парижу.

У поїзді він весь час лежав, почував себе недобре, гарячка була висока. Ранком, 21 січня – пише цей самий студент – температура в нього обнизилася до 35 ст. Цельзія. Він, хоч ослаблений, буй вдоволений, конферував з учасниками місії, розмовляв з дружиною, приятелями... Одначе пополудні, того ж самого дня стало йому гірше і, несподівано для всіх, коло 2-гої год. поп., 21 січня 1919 року за новим стилем – в день своїх уродин – М. Туган-Барановський відійшов у вічність. Сталося це на залізничній станції Затишок, у присутності лікарів, дружини, дітей і друзів...

Тіло небіжчика доведено до Одеси 22 січня о год. 4-тій пополудні. Санітарі, зігнувшись – пише очевидець – під вагою великого тіла, вузьким, незручним виходом вагону винесли небіжчика на перон. Багато людей зібралось зараз же коло носилок за тілом. Велике було здивування і печаль, коли довідалися, що помер проф. М. Туган-Барановський.

«Через кілька днів Михайла Івановича поховали, – пише цей самий очевидець. – Був холодний і вітряний день. Після панахиди в Соборі, учні і друзі Михайла Івановича винесли домовину на руках. Було багато людей. На цвинтарі виголосили промови: проф. військового університету Швітгай, представник Одеської Городської Думи, одеського студентства, кооперативних організацій і від імені жіночих спілок – пані Шишкіна-Явейн і інші».

«Кожний по своєму насвітлював многосторонню особистість Покійника, але загальною була думка, що Михайло І. Туган-

Барановський зумів внести у всі ці галузі: професуру, кооперацію та інші ділянки його праці – іскру любови, ентузіазму і переконання; всюди його ім'я було символом поступу і боротьби за великі ідеали людства. Смерть вирвала його в критичний мент державного і суспільного розкладу... а своїм словом і прикладом він міг би так багато допомогти...».

«Промови скінчилися. В холодних сутінках вечора тіло М.І. Туган-Барановського спустили в могилу; і все було скінчено, скінчено з його земними останками – закінчує свій спогад той же сам очевидець, – але кожний з нас назавше зберіг у пам'яті спомин про цього незвичайного чоловіка, який вмів з'єднати простоту особистого життя з найважливішими завданнями наукової і суспільної діяльності».

В особі М.І. Туган-Барановського українська суспільність, українська наука і весь науковий світ зазнали великої втрати. Україна в найважчий момент своєї визвольної боротьби втратила людину, що своїм авторитетом могла промовити до закаменілих сердець європейських політиків та сіяти ще довгі роки зерно здорової наукової думки в жирний чорнозем України...

М. Туган-Барановський залишив по собі велику спадщину для скарбниці української та вселюдської культури і ця наша згадка з приводу його 50-річчя смерті хай буде виявом нашої вдячності для нього, на що він собі повністю застулив.

Використані джерела

1. Проф. М. Туган-Барановський: «Політична економія» (наука про народне господарство), Прага, 1927.
2. Проф. М. Туган-Барановський: «Кооперація, її природа та мета», Львів, 1936.
3. Проф. І. Шимонович: «Історія політичної економії» (Скорочений курс лекцій), Львів, 1923.
4. Проф. Дмитро Дорошенко: «Історія України», Ужгород, 1932.
5. Проф. М.М. Добриловський: «Політична економія», Регенсбург, 1946.
6. Проф. Борис Мартос: «Теорія Кооперації», Авґсбург – Мюнхен, 1947.
7. Проф. Ілля Витанович: «Історія українського кооперативного руху», Нью Йорк, 1964.

8. А. М.: «М.І. Туган-Барановський» (особистий спомин), стаття у тижневику «Воля», ч. 1–2, за липень 1921 р. (тижневик виходив у Відні – прим. А.К.).
9. У.З.Е., том III., стор. 335.
10. Українська Радянська Енциклопедія, том 14, ст. 582.
11. «Політична економія» – підручник Академії Наук СРСР Інститут Економіки, Державне Видавництво, Київ, 1959.
12. Адольф Вебер: «Ді Ноє Вельтвіртшафт» (в нім. мові), Мюнхен, 1947.